

УДК 811.512.145.(477.75)

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ ШИМАЛЬ ШИВЕСИНДЕ СЕСЛЕРНИНЪ КИРСЕТИЛЬМЕСИ ВЕ ТЮШЮРИЛИП КЪАЛМАСЫ

Меджитова Э.Н.

Къырымтатар тили чѣль шивесининъ базы фонетик хусусиетлерине багъышлангъан макъаледѣ чѣль шивесинде созукъ сеслернинъ сѣзнинъ чешит позицияларында пейда олувы теджъикъ этиле. Мында протетик созукъларнынъ не вакъыт. насыл себептен пейда олувы огрениле. Хусусан, р, л сеслеринен башлангъан алынма сѣзлерде бойле хусусиетни корьмек мумкюн. Макъаледѣ бакъылгъан меселелеринден бири – бу созукъ сеслернинъ тюшип къалувыдыр. Макъаленинъ эсас къысмында тутукъ сеслер системасында оляяткъан деньишмелер, яни тутукъ сеслернинъ тюшип къалувы меселеси бакъыла.

Эсас сѣзлер: шиве. фонетик деньишмелер, тутукъ сеслернинъ кирсетильмеси, тутукъ сеслернинъ тюшюрилип къалмасы, тартылыш, редукция.

Макъалемизде къоюлгъан эсас вазифелеринден шуларны къайд этмек керек: макъаленинъ **объекти** оларакъ къырымтатар тилининъ шималь (чѣль) шивеси, ве хусусан, онынъ фонетик системасында базы бир фонетик деньишмелердир. Онынъ эсас **макъсат** ве **вазифеси:** диалектнинъ фонетикасында созукъ ве тутукъ сеслернинъ пейда олув ве тюшип къалувынынъ нетиджесинде пейда олгъан узагъан созукъ сеслернинъ пейда олмасы, сеслернинъ тюшип къалув шараитлерини эр тарафлама акс этирип, оларны классификация этмектир.

Созукъ сеслернинъ сѣзнинъ чешит позицияларында пейда олувы

Протетик созукъларнынъ пейда олувы тек къырымтатар тилининъ шималь шивесине дегиль, башкъа тюркий тиллерге аит олгъан бир хусусиеттир. Алынма сѣзлернинъ башында *р, л* тутукъларнынъ огюнде ве сѣз башында бир къач тутукъларнынъ ян-янаша кельген вазиятте протетик созукънынъ пейда олмасы мумкюндир. Мисаллер: *ырызыкъ < рызыкъ, ыстол < стол, ыльмон < лимон, ыскылат < склад, ышкол < школа, ыльманат < лимонад, ыскамик < скамейка* ве иляхре.

Бир къач тутукънынъ сѣз сонъунда ян-янаша кельген вазиятте созукъ я оларнынъ ортасында, я да сонъунда кельмеси мумкюндир. Меселя: *банка < банк, текист < текст, къалит < къальп, прадукта < продукт* ве башкъалары. Къырымтатар эдебий тилинде рус тилининъ юксек севиiede огренювинен ве рус тилининъ орфоэпик къаиделерининъ яхшы менимсеп алынувынен бойле протетик созукълар ишлетильмей.

Созукъ сеслернинъ тюшип къалувы

Созукъ сеслернинъ сѣз башында тюшип къалувы кырымтатар тилининъ шималь шивесинде гъает сийрек расткелир, меселя: *вакъ* < *уфакъ*, *шамакъ* < *ошамакъ* сѣзлеринде.

Шималь шивесине аит олгъан *ы*, *и* созукъ фонемаларнынъ зайыфлашып тюшип къалувынен, чокъ эджалы сѣзлерде сонъки созукъ сеснинъ тюшип къалмасы да мумкюн: *къарып* < *гъарип*, *газет* < *газета*, *квартир* < *квартира*, *кукуруз* < *кукуруза* ве башкъ.

Базы бир эки- ве чокъ эджалы сѣзлерге *-лар*, *-лер* чокълукъ ялгъамасы къошулгъанда, тамыр-негизнинъ сонъки созугъы я да чокълукъ ялгъамасынынъ сонъки созугъы тюшип къала, меселя: *кишлер* < *кишилер*, *баллар* < *балалар*, *баллады* < *балалады*.

Тутукъ сеслернинъ тюшип къалувы

Тутукъ сеслернинъ тюшип къалувы ве бунунънен багълы олгъан сѣзнинъ фонетик къияфетининъ денъишюви тюркий тиллернинъ чокусында расткельген алдыр [1, с. 279 – 280]. Лякин эр бир тильде бу ал озюне хас бир хусусиетлерге малик олур.

Шуны къайд этмек керек ки, тутукъларнынъ тюшип къалмасы я да оларнынъ сѣз ве сѣз шекиллерининъ белли бир позицияларында къавий олмамасы къадимий тюркий тиллернинъ де фонетик хусусиетлеринден бири эдилер. Факъат сеслернинъ тюшип къалувы джанлы нутукъ сырасында олгъаны ичюн, ве теляффузнынъ хусусиетлеринен багълы олгъаны ичюн, эльбетте, бизге келип еткен язылы ядикярлыкъларнынъ нумюнелеринде толу акс эттирильмегендир. Кене де базы бир сонорларнынъ тюшип къалувыны Махмуд Къашгъарлынынъ «Диван»ында, Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгу билиг»инде, «Алтун ярукъ» ве VIII – XIII асырларнынъ тарихий весикълаларында расткетирмек мумкюндир. Мисаль оларакъ, сонор *г* сесининъ тюшип къалмасы Махмуд Къашгъарлынынъ «Диван»ында эксерий алларда сѣзнинъ сонъунда (шарт меилининъ ялгъамасында *-sar* < *-sa: barsa*), къадимий догърултув келишининъ шеклинде – *га* *-gu: saḡar* < *saḡa*), тутукъларнынъ ян-янаша кельген алда ве сонорнынъ огюнде (чокълукъ ялгъамасында: *aṣṣaḡa* < *aṣṣaḡka* ‘ашларгъа’; муреккеп сѣзлерде: *bilān* < *birlān* ‘иле’ ве башкъалары). Махмуд Къашгъарлынынъ озю исе, бу сеслернинъ тюшип къалувыны тюрк къабилелернинъ нуткъ хусусиетлеринен багълай, ве базы сес бирикмелерининъ теляффузыны къолайлаштырув ынтылышынен багълай [1, с. 281 – 288].

Орта Асырларнынъ язма ядикярлыкъларында тутукъларнынъ тюшип къалувы чешит дереджедеки регулярлыкъларнен расткельмекте.

Кырымтатар тилининъ чѣль шивесинде джанлы нутукъ сырасында бойле тутукъларнынъ тюшип къалувыны корьмек мумкюн.

Сонор р сеси: *ба:рман* < *барарман*, *къалды:рман* < *къалдырарман*, *оты:-рман* < *отырарман*, *кети:рмен* < *кетирермен*. Шуны да къайд этмек керек ки, сонор *р* сесининъ тюшип къалувы нетиджесинде узагъан сеснинъ пейда олмасы мумкюн.

Фарингаль сагъыр h тутугъы: *баар* < *бахар'*, *рамет* < *рахмет*, *сана* < *сахна*, *муур* < *муюр'*, *раат* < *раһат*, *мешур* < *мешиюр* ве иляхре.

Сонор л сеси: фииллернинъ шарт меилининъ *-са/-се*, фиильнинъ менфий шеكلي *-ма/-ме* ялгъамалары огюнде, фиильнинъ баш шеكلي *-макъ,-мек* ялгъамалары огюнде тюшип къала: *кесе* < *кельсе*, *боса* < *болса*, *къаса* < *къалса*, *къамады* < *къалмады*, *кемеди* < *кельмеди*, *кемек* < *кельмек*, *бомагъа* < *олмагъа*; л сесинен биткен сёзлерде: *ке* < *кель*. Башкъа сёзлерде: *бащыкъ* < *эд. тильде балчыкъ*.

Тиль огю сагъыр т тутугъы: *рас* < *раст* (*расткельмек*), *дос* < *дост*, *батис* < *батист*, *гитарис* < *гитарист* ве башкъалары.

Тиль арты г тутугъы: сыфатфииль ялгъамаларында: *кельме:* < *кельмеге*, *ишлеме:* < *ишлемеге*; к тутугъынен биткен сёзлерге мулькиет ялгъамасы къошулгъанда: *эше:м* < *эшек+им* < *эшегим*; *-ге* ялгъамасынынъ огюнде созукъ сес кельгенде: *кельме:* < *кельмеге*, *берме:* < *бермеге* ве иляхре.

Терен тиль арты “ тутугъы (тилимизде **гъ** киби къайд этиле): *ыл* < *эд. тильде огъул*, *олан* < *эд. тильде огълан*; шахыс замирлеринде: *са:* < *сагъа*, *ма:* < *магъа*, сыфатфииль ялгъамаларында *алма:нда* < *алмагъанда*, *барма:нда* < *бармагъанда*, *йыкълама:нда* < *юкъламагъанда*; *-гъ-* интервокаль позицияда кельгенде: *тама:нда* < *тамагъында* (*эд. тильде: богъазында*), *къыща:нда* < *къыщагъында* (*эд. тильде: къучагъында*), *къыла:нда* < *къылагъында* ве башкъалары. Коръгенимиз киби, тюшип къалгъан **ғ** сеси еринде сеслер тарлаша ве узагъан созукъ сес пейда ола.

Юкъарыдаки косътерильген тутукъларнынъ тюшип къалувы, биринджи-ден, оларнынъ фонетик ве фонологик характеринен багълыдыр. Лякин, языкъ ки, буларнынъ хусусында айры тедкъикъатлар ёкътыр. Шусы белли ки, базы бир фонетик шараитлерде бу тутукъларнынъ зайыфлашмасы, редукциягъа огърамасы, чешит денъишмелерге огърамасы бирликте оларнынъ тюшип къалмасына себепчи олмакъта. Лякин эр бир конкрет тюркий тильде сеслернинъ тюшип къалув тенденциясы чешит-тюрлю акс олуна. Буларнынъ эписи тутукъларнынъ тюшип къалув къанунларынынъ умумий универсаль себеплерини къыдырып тапмагъа маниалар къура [2, с.53-54].

Айтып кечкенимизнинъ эписи къырымтатар тилининъ шималь (чёлъ) шивесине де аиттир. Эр бир тутукънынъ тюшип къалмасынынъ регуляр ве арды-сыралы олмасы сыкъ-сыкъ алларда бозула. Месея, сёз тамырына сыфатфиильнинъ *-гъанда/-генде* ялгъамасы къошулгъанда, **гъ** сеси даима тюшип къалмай, базада исе айны сёзде де расткеле, де тюшип къала.

Демек, бойле тутукъларнынъ тюшип къалмасы акъкъында лаф юрюткенде, белли бир къанун-къаиде дегиль де, тюшип къалувынынъ энъ типик аллары акъкъында айтмакъ керек. Къырымтатар тили шималь шивесинде сеслернинъ тюшип къалувыны бойле группаларгъа айырмакъ мумкюн:

1. Сёз ве сёз шекиллеринде тутукъларнынъ биринджи, экинджи ве учунджи эджаларында тюшип къалувы.

2. Сёзнинъ сонъки эджасында тутукъларнынъ тюшип къалувы:

шцта < шцтаһ, ника < никяһ.

3. Бир сёз ве сёз шеклинде эки ве экиден зияде къавий олмагъан сеснинъ тюшип къалувы. Тюшип къалгъан сеслер эм айны бир чешитке, эм бам-башкъа чешитке аит олмакъ мумкюнлер, меселя: оща:нъ < *оджакънынъ, ая:м < аягъым, дийдже:м < дейджегим.*

4. Айны бир сёзнинъ фонетик структурасында чешит тюрлю къавий олмагъан тутукъларнынъ тюшип къалмасы, ве сёзнинъ чешит фонетик вариантларынынъ мейдангъа келюви, меселя: *бома:нда < бомагъанда, кегеци < кельгеци.*

5. Сеслернинъ тюшип къалувы сёзлернинъ эписи лексик-грамматик категорияларына аит, башкъаджа айткъанда, эм асыл ве япма негизлерге, эм чешит сёз шекиллерине аит, эм де сёз япыджи ялгъамаларгъа, дереджелик ве мунасебетчилерге аиттир [3, с.64-65].

6. Тутукъ сеслернинъ тюшип къалувы эм къырымтатар, эм де алынма сёзлерге аиттир.

Юкъарыда къайд этильген тутукъ сеслернинъ тюшип къалувы озюне хас бир хусусиетлерге маликтир. Меселя, сонор *p* сесининъ тюшип къалмасы эксерий алларда сёзнинъ ортасында олып кече. Фарингаль *h* сеси исе эм сёз ортасында, эм сёзнинъ башында ве сонъунда тюшип къалмагъа мумкюн.

Сонор *л* сеси эсасен бир эджалы, эки эджалы ве чокъ эджалы негизлерде тюшип къала: *кемеди < кельмеди, бомады < болмады.*

Ишбу фонетик алнынъ хусусиети шунда ки, базы бир къавий олмагъан тутукълар башкъа фонетик вазиятте олгъанда, сакъланып къалалар. Меселя: *бомагъанда* сёзюндеки *л* сеси интервокаль позицияда олгъанда сакъланып къала: *бола <* эд.тильде *ола*, я да *кемеди* сёзюндеки тюшип къалгъан *л* сеси интервокаль позицияда сакъланып къала: *келе.*

Тутукъ сеслернинъ тюшип къалмасы, сыкъ-сыкъ сёзнинъ фонетик-морфологик структурасынынъ денъишмелерине ёл ача. Бу исе, озь невбетте, сёзнинъ семантика ве услубий функцияларыны да денъиштирмек мумкюн.

Сеслернинъ тюшмеси «темиз» алда олып кечкени, я да къомшу сеслернинъ де тюшип къалувы ве сес бирикменинъ тюшип къалувы нетиджесинде мейдангъа кельген сёзлернинъ структура джеэтинден денъишмеси чешит характер ташый. Буларнынъ нетиджесинде къавушкъан (эллиптик) сёз ше-

киллери (*этедже:н < этеджегин*), ве экинджи сырада пейда олгъан созукъларнынъ узамасына расткелемиз.

Сёзлерде тутукъ сеслернинъ кирсетильмеси

Т сеси. Эджаларнынъ сонъунда ве *p* сесининъ сонъунда *m* тутугъы пейда олмакъ мумкюн. Бу ал сийрек расткельген аллардан биридир. Бир де бир адамнынъ нутугъында базада *m* сеси кирсетиле, базада исе ёкъ. Бойле сёзлерни къайд этмек керек: *сибиртки < эд. тильде сипирки, кесертки, колетке < эд. тильде кольге, джашыртын < эд. тильде яшырын*, мимемаларда: *данъгъырт-дынъгъырт < данъгъыр < дунъгъур*.

Рус тилинден алынма сёзлерде *m* тутугъы базан сонор *л, н* сеслеринден сонъ пейда олмакъ мумкюн, меселя: *грант < кран*.

Юкъарыдаки мисаллер кирсетильген *m* сеси *p, л* сеслеринден сонъ базы къыпчакъ тиллеринде де расткеле.

Сеслернинъ тюшип къалувы нетиджесинде сёз шекиллерининъ тартылышы

1. Бу процесс теляффузны максималь дереджеде саделештирмек ичюн олып кече. Мында созукъ ве тутукъ сеслернинъ тюшюрилип къалув нетиджесинде сёз шекиллери тартылышып теляффуз этиле [4. с. 193], меселя: *болыркмен < болырма экен, ёкъмекен < ёкъмы экен, акель < алып кель, акет < алып кет, шайтып < шай этип, корге:мйокъ < корьгеним ёкъ, нашиий < насыл шей, къыскъаякълы < къыскъа аякълы, кемында < кель мында*.

Къулланылгъан эдебият

1. Дмитриев Н.К. Неустойчивое положение сонорных *p, л, н* в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – Ч.І. Фонетика. – М., 1955. – 333 с.
2. Садвакасов Г. Язык уйгуров Ферганской долины. – Алма-Ата. 1970
3. Кайдаров А.Т. Случаи выпадения согласных в устной речи уйгуров и их отражение в письменно-литературном языке // Советская тюркология. – № 6. – 1973. – С.62-67
4. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Олий ўқув филология факультетлари учун дарслик. – Т.: Ўрта ва олий мактаб. 1961. – 359 с.

Меджитова Е.Н. Вставка і випадіння звуків в північному діалекті кримськотатарської мови.

У статті розглянуті деякі випадки вставки і випадіння приголосних в північному (степовому) діалекті кримськотатарської мови. Зокрема, розглянуті випадки виникнення протетических голосних в запозичених словах, що починаються з *p, л*. Інше питання, розглянуте в статті – це випадки випадіння голосних в результаті їх ослаблення. Велика увага в статті надана такому фонетичному явищу як випадіння приголосних. У статті відзначено, що подібні явища ми можемо зустріти і в інших тюркських мовах.

Ключові слова: діалект, фонетичні зміни, вставка приголосних звуків, випадіння приголосних звуків, стяжіння, редукція.

Меджитова Э.Н. Вставка и выпадение звуков в северном диалекте крымскотатарского языка.

В статье рассмотрены некоторые случаи вставки и выпадения согласных в северном (степном) диалекте крымскотатарского языка. В частности, рассмотрены случаи возникновения протетических гласных в заимствованных словах, начинающихся с р. л. Другой вопрос, рассмотренный в статье – это случаи выпадения согласных в результате их ослабления. Большое внимание в статье уделено такому фонетическому явлению как выпадение согласных. В статье отмечено, что подобные явления мы можем встретить и в других тюркских языках.

Ключевые слова: диалект, фонетические изменения, вставка согласных звуков, выпадение согласных звуков, стяжение, редукция.

Medjítova E.N. Insertion and fall of sounds in the north dialect of Crimean Tatar language.

Some cases of insertion and fall of consonant in the north (steppe) dialect of Crimean Tatar language are considered in the article. In particular, the cases of origin of protetical vowels in loan-words beginning with р (r), л (l) are considered. Other question considered in the article is the cases of fall of vowels as a result of their weakening. Great attention in the article is spared to the such phonetic phenomenon as a fall of consonant. It is marked in the article, that we can meet similar phenomena in other Turkish languages.

Key words: dialect, phonetic changes, insertion of consonants, fall of consonants, contraction, reduction.

Статья поступила в редакцию 16 марта 2007 г.